

A MAGYAR EGYHÁZI OKTATÁS ÜGYE 1848/49-BEN

„Sikolt a harci síp: riadj magyar, riadj!
Csatára hí hazád...”

Czuczor Gergely: *Riadó* (részlet)

A mottóul szolgáló idézet Czuczor Gergelytől származik,¹ amivel az egykori bencés szerzetes tanár, költő – és hazafi – bátorított 1848-ban a hazáért való kiállásra. Ebben a néhány sorban több síkon is megszólal a lelkes üzenet, így keretet képez a forradalmi korszak egyik meghatározó kulturális történése, a magyar egyházi oktatás ügyének oly módon történő tárgyalásához, hogy közben nem vesszük le tekintetünket nemzeti létünk kiemelkedő eseményéről, az 1848-as forradalomról és az azt követő szabadságharcról.

A HIT ÉS A HAZA SZOLGÁLATBAN

Czuczor Gergely és a papság személyes szerepvállalását idézi fel Ladocsi Gáspár püspök Zakar Péternek *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben* című könyvéhez írt előszavában, amikor a következő kulcsszavakat rögzíti:² tanár, pap, hazafi.

A pap és a hazafi fogalmak képezik ugyanis alapját azoknak a rendszerszemléletű megállapításoknak, amelyeket az egyházaknak az oktatási rendszerben betöltött szerepe alapos vizsgálatakor fogalmazhatunk meg, mely fogalmakat harmadikként kiegészít a tanár, a nevelő, abban az esetben mindenképpen, amikor az egyház oktatási tevé-

---

1 Czuczor Gergely *Riadó* című költeményéből, ami 1848. 12. 21-én jelent meg Kossuth Hírlapjában. Megjelentetését Czuczor sürgette, amikor az osztrák csapatok már közeledtek Pest-Buda felé. Versét külön lapon is kinyomtatták, Petőfi költeményeihez hasonlóan, és a nép és a katonák között terjedve forradalmi indulóvá vált. A *Riadó* miatt került kétszer is börtönbe, végül Kufsteinből szabadult 1851-ben. A kiváló bencés tanárra, költőre és tudósra ezért mint a szabadságharc egyik hőisére emlékezhetünk.

2 Ladocsi, 1999,7.

kenységéről van szó. Az események és a szerepvállalás ilyen szempontú megközelítését méltányolja Fazekas Csaba is az említett kötetet méltató recenziójában.³ Ladocsi Gáspár szerint ugyanis a forradalom és szabadságharcban a papi viselkedés következő mintái adódtak:

- katonaként szolgált több mint nyolcvan katolikus pap,⁴ akik természetesen lelkipásztorként is működtek;
- sokan lelkipásztorként szolgálták a hazát a háborús viszonyok között,
- köztük is pedig olyanok, akik elkísérték a csatákba indulókat,
- voltak csaták útvonalán plébánoskodók, akik Istennek és főpásztoruknak fogadott hűségüket is megtartva, lelkipásztori állomáshelyükön maradtak, ott tettek nagy szolgálatot a magyar hadsereg sebesültjeinek és elesettjeinek ellátásában.⁵

A tények tehát valóban kapcsolódnak a három kulcsfogalomhoz: tanár, pap, hazafi. Ugyanis az egyházak történetük során mindig is végeztek intézményesített formában nevelést, szervezték a tanítási tevékenységet, képezték a tanárokat, nevelőket. Mégpedig olyan magasan képzett papok által és példamutatásával, akik egyúttal a hazafias nevelésnek is történetileg elhivatott apostolai voltak.

Ezzel kapcsolatban említhetjük a Szegeden is jelenlévő *piaristákat*, akiknek nemzeti nevelés iránti elkötelezettségét jelzi, hogy iskoláik hazaszeretetre buzdító légkörében nevelődött a márciusi nemzeti forradalom sok szellemi előkészítője: Vörösmarty Mihály, Bajza József, Czuczor Gergely, Katona József, Madách Imre, Virág Benedek, sőt Petőfi Sándor is tanult piaristáknál. A forradalom és szabadságharc kiemelkedő személyiségei közül is sokan voltak egykor piarista diákok: Széchenyi István, Kossuth Lajos, Deák Ferenc, Horváth Mihály, Klauzál Gábor, Mészáros Lázár, Csány László, Földváry Károly, Klapka György, Mednyánszky László br., Nagy-Sándor József, Perczel Mór, Török Ignác, Vasvári Pál. Közülük kerültek ki az 1848-as nemzeti kormány miniszterei, a reformkor vezető politikusai, a szabadságharc hős katonái, a nemzet vértanúi.⁶

A szabadságharc időszakának tábori lelkészei között is sok piarista tűnt fel: Markovich Antal nagybecskereki tanárt már 1848. július 20-án kineveztek tábori lelkésznek, mégpedig egy hadihajóra, amit Mészáros Lázár hadügyminiszterről neveztek el. Ezt követően Breinfolk Gusztáv szegedi, Chárusz László velencei, Deáky József sátoraljaújhelyi, Horváth József lévai, Csery János debreceni és Schuliszta Ignác tatai piarista tanárok is tábori lelkészként működtek, közülük is kiemelkedett Erdősi Imre. 1848 őszén a piaris-

3 Fazekas, 2000

4 Ladocsi Gáspár 85 katolikus papot említ, amivel Szántó Konrád megfogalmazását veszi át, de érdeemes óvatosabban fogalmazni.

5 Ladocsi, 1999,7.

6 Gál, 1998.

ta rend vezetői elbocsátották az összes növendéket, noha ezt egyes vélemények szerint azért tették, mert nem bíztak eléggé a jövőben.⁷ Az elbocsátásnak egyik következményeként sok növendék honvédnek állt be, és becsülettel végigharcolta a szabadságharcot.⁸ A másik következmény az volt, hogy az a legnagyobb tanítórend, amelynek akkori 425 rendtagból álló létszáma akkor magasabb volt az összes többi rendénél, 1849-ben már csak 311 főt számlált,⁹ vagyis ezzel egész nemzedék esett ki a piarista nevelésből, ami évtizedekig érezte hatását az oktatásban, még a kiegyezés időszakára is az volt jellemző, hogy csak idősebb és ifjabb nemzedék képviseltette magát, a nevelői feladatokban olyannyira fontos derékhad hiányzott. Mindez éppen a legnagyobb katolikus tanítórend szabadságharc melletti önzetlen kiállításának bizonyosága volt, szemben azzal az új sütetű, a későbbiekben bemutatandó vélekedéssel, hogy a klérus szemben állt a forradalommal saját előjogainak védelme érdekében. Sőt, 1850 és 1852 között az osztrák kormányzat tiltotta novíciusok fölvetelét. Ugyancsak a kormányzat vette el a rendtől a budai iskolát 1851-ben, majd a kalocsait az érsek adta át a jezsuitáknak 1860-ban.¹⁰

A *bencések* is gyorsan bekapcsolódtak az 1848. márciusi eseményekbe, részben azzal, hogy a novíciusok és a bölcséleti hallgatók hazaküldésével, valamint a teológiai képzés felfüggesztésével a tanulmányi kötelezettségek alól mentesült növendékek közül sokan beálltak honvédnek, akár csak a bencés gimnáziumok tanárai is, mégpedig annyian, hogy néhol nehézséget okozott a tanítás szokott rendjének biztosítása. Másrészt sok bencés ingatlant is a hadi helyzetnek megfelelően hol a nemzeti, hol pedig a császári hadsereg rendelkezésére kellett bocsátani, a rendházakban kórházakat, kaszárnyákat alakítottak ki, és egy-két rendtag kivételével elküldték a bencéseket. Amíg a rendtagok egy része aktív résztvevője lett a szabadságharcnak, addig mások nehezményezték a tanítás felfüggesztését, és hogy távozniuk kellett rendházaikból, olyannyira, hogy Eötvös miniszterben még a rend feloszlásának szükségessége is felmerült, sőt szóba is hozta Rimely Mihály főapátnak.¹¹

A *protestánsoknak* az 1848/49-es történelmi eseményekben betöltött szerepét illetően Szatmári Judit kijelenti, hogy noha az 1848. évi 20. törvénycikkben foglaltak szerint a felekezetek közötti teljes egyenlőség és kölcsönösség kimondásával a protestánsok leg-túlzóbb várakozásai is teljesültek, napjainkig is csak igen kevésbé tárta fel a protestáns egyháztörténet-írás.¹² Oktatási vonatkozásban az új törvény egyházi és iskolai szükség-

7 Baranyai és tsai., 1943, 172.

8 Baranyai és tsai., 1943, 173.

9 Baranyai és tsai., 1943, 172.

10 Gál, 1998.

11 Fazekas, 2007.

12 Szatmári, 2000.

letek állami fedezését ígérte, de ennek félreértelmezésével az egyházközségekben az a téves nézet harapózott el, hogy a továbbiakban már nem az egyházközségek fogják fizetni az egyházi hivatalnokokat, hanem a minisztérium, ezért Eötvös miniszternek külön utasítani kellett az egyházközségeket a fizetések folyósítására az érintett lelkészek, tanítók számára.¹³

Az *evangélikus* iskolák is jelentősen bevonódtak az eseményekbe, sőt a soproni evangélikus líceumban zajlott le a forradalmi időszak legjelentősebb diákmegmozdulása, amikor diákok keményen felléptek az addigra megcsontosodott oktatási rendszer ellen, és ennek során az épületet is elfoglalták. A bécsi megtorlás itt sem maradt el: a szabadságharc leverése után megvonták a Líceumtól az államilag érvényes bizonyítványok kiállításának jogosultságát is azzal, hogy elvették az iskola nyilvánossági jogát. Ez a diszkrimináció egészen 1853-ig ellehetetlenítette a működést, de akkor is csak adminisztratív megoldást jelentett, hogy a Dunántúli Egyházkerület fennhatósága alá rendelték a soproni intézményt.¹⁴

AZ OKTATÁSI RENDSZER FORRADALMI ÁTALAKULÁSA

A bevezetőben említett rendszerszintű megállapításokra törekvést nemcsak az indokolja, hogy mindössze néhány hónap alatt az egész társadalmi rendszer változott meg Magyarországon is, vagyis nem az történt, hogy kisebb változások sora eredményezett volna rendszerszintű változásokat (reform), hanem felülről tervezetten és vezérelten rögtön az oktatási-nevelési rendszer egészének átalakítását célozták meg. Ez valóban különleges helyzet, az oktatásügyben is lejátszódó forradalom, ami arra utal, hogy mennyire átgondoltan építkezett az új politikai kurzus: felismerte és felhasználta az oktatás, a nevelés által nyújtott hatásokat az új célok elérésére, a nemzetéért felelős, öntudatos polgár nevelésére. Ez volt az önálló magyar nemzeti oktatásügy első olyan átalakítása, amely egy rendszerváltást ilyen rövid idő alatt és totálisan, forradalmi módon valósított meg, legalább is a szabályozás szintjén, mert a szabadságharc bukása a megvalósítást derékba törte. Az oktatásügyet korábban szabályozó két Ratio Educationis – amelyek közül a második 1806-tól egészen 1848-ig határozta meg az oktatás szervezését – rendeletek voltak, amit a katolikus iskolák megvalósítottak, de a protestánsok nem követték az abban foglaltakat,¹⁵ illetve a tanulmányi rend újításainak nagy része egyelőre papiroson maradt.¹⁶ Tehát a Ratio Educationis-ok az oktatási rendszerek elmélete szerinti

---

13 Szatmári, 2000.

14 Alpár–Grüll, http://www.bdeg.hu/02_tortenet/tortenet/03_48forradalom/03_48forradalom.php

15 Mészáros, 2010, 245.

16 Fináczy, 1927, 340.

teljes átalakítás (rendszerelváltás) kritériumainak nem feleltek meg, mivel nem törvényileg szabályoztak, és hatásuk nem terjedt ki a magyar (és a csatolt tartományok) oktatási rendszerének egészére, szemben az 1848-as törvényekkel, még akkor is, ha különösen az 1777-es Ratio Educationis-ra közoktatásügyünk olyan korszakalkotó mozzanataként tekint az oktatástörténet, mint ami csak az 1868. évi népoktatási törvényhez és az 1883. évi XXX. középiskolai törvényekhez hasonlítható.¹⁷ Mindez tény, nem pedig a változások elfogadó vagy elutasító értelmezése.

Mint ahogy tény az is, hogy a 19. század utolsó harmadától gyorsuló társadalmi változások folyamában újra és újra előkerül a felismert eszköz: a pedagógia, az oktatás megalapozza és meg is valósítja azt, hogy az új politikai kurzus mind mélyebbre hatoló gyökerekkel erősítse pozícióját azáltal, hogy éppen a társadalom legátfogóbb alrendszerében, az oktatásban válik hegemónná. Az ilyen oktatási-nevelési rendszerelváltások – ha nem is ennyire forradalmian – azóta is vissza-visszatérnek, de ilyen történt a II. világháborút követő kelet-európai kommunista uralom megalapozásaként, és ilyenek vagyunk résztvevői napjainkban is, amikor a szélsőségesen liberálissá vált oktatáspolitikák gyors visszaszorítása vált szükségessé – a társadalom teljes szétesésének megelőzése érdekében.

1848 liberális elvű magyar oktatási törvénykezése ez utóbbihoz természetesen nem hasonlítható: a másfél évszázaddal ezelőtti folyamatok progresszívek voltak a nemzeti tudat és az arra irányuló nevelés eszköztárának erősítésében. Ez kétségtelen, még akkor is, ha a mostani elemzés tárgyát képező időszakban egyszerre voltak jelen a nemzeti összefogás és az attól elkülönülő érdekérvényesítések, akár az egyházak és a kormányzat együttműködéséről van szó, akár pedig azzal ellenkezőleg: az egyes egyházakon belüli vagy az egyházaknak egymástól és a kormánytól eltérő törekvéseinek, érdekeinek megjelenítéséről. Mint arról a továbbiakban szó lesz, problémát jelent, hogy egyes történészek 21. századi liberális nézőpontjukat akaratlanul is visszavetítve értelmezik a 19. századi magyar történeteket, szimplán klerikális reakciót látva az egyházak társadalmi küldetésének akkori sajátos érvényesülésében, holott a küldetés alapjai korszakoktól függetlenek.

Említeni kell a rendszerszintű megközelítések másik, átfogóbb indokaként azt is, hogy azoknak egyébként is nagy szerepük van az oktatás és a nevelés jelenségeinek társadalmi beágyazottságú értelmezésében, mert lehetőséget adnak összefüggések, esetleg trendek megfogalmazására. Az oktatás mint a legátfogóbb társadalmi alrendszer vizs-

---

17 Györgyiné, 2005, 56–58.

gálatával olyan eredmények is adódhatnak, amelyek a társadalom általános állapotát jellemzik a tárgyalt szempontból vagy időszakban.¹⁸

A mostani elemzés tehát nem arra vállalkozik, hogy a hazafias nevelésben hasznosuló, lélekemelő példákkal és következtetésekkel szolgáljon, pontosabban: nemcsak erre. Ezek természetesen fontosak, gazdag tradíciói vannak, és persze az adott korhoz kötődő, igaz vagy hamis aktualitást is kapnak, akár a kiegyezés koráról, a két világháború közötti időszakról van szó, akár pedig a kommunizmus évtizedeiről vagy napjaink társadalmi megnyilvánulásait görbe tükrökként deformáló viszonyokról.

A rendszerszemléletű vizsgálatához tisztázni kell a rendszerben ható társadalmi jellemzőket:

a) Az oktatás ügyéről csak úgy lehet szólni, hogy az egyházak és az állam megváltozott viszonyát értelmezzük. Elkerülhetetlen, hogy részletesen szóljunk a katolikus egyház dolgairól, mint a legnagyobb egyházról, amely jelenségek összetettségük miatt is alkalmasak az állam és az egyházak viszonyainak tárgyalására. Mindezt természetesen vonatkoztatni és értelmezni kell a többi keresztény egyházra és a zsidó hitközségekre is.

b) Nem lehet értelmezés nélkül hagyni azokat a történelmi, politológusi törekvéseket, amelyek tudományos közleményekben is azóta, sőt napjainkig tartóan próbálják az egyházakat reakciónak és nemzetietlennek beállítani, különösen is a katolikus egyházat, sőt mindezt kiterjesztik a protestáns felekezetekre éppúgy, mint a zsidóságra. Az ilyen megállapításokat a tények bemutatásának kell semlegesítenie.

c) A magyar oktatási rendszer változásában nem lehet elég nagyra értékelni a nemzetközi környezet hatását sem. A nemzetállamok 17. században elkezdődött megszületésének végső nagy erőfeszítésére került sor ezekben az években, az 1848-as európai polgári forradalmak új világrend alapjait készítették elő, országonként különböző intenzitású, de azonos gyökerű változásokat hozva, amelyek a már jelzetteknek megfelelően, dominánsan hatottak a nemzeti oktatási rendszerek – szintén forradalmi – átalakulásában, vagy éppen: kialakulásában. Azonban a határendszerben a forradalmi társadalmi mozgások mellett olyan szellemi áramlatokat is említeni kell, amelyeknek akkori kiemelkedő képviselői a neveléstörténet máig meghatározó személyiségei.

a) Az egyházak és az állam megváltozott viszonyának értelmezéséhez

Tény, hogy a modern magyar polgári állam 1848-as megszületésekor megváltozott az egyházak és az állam viszonya. Ehhez rögtön hozzá kell tennünk azt a kiegészítést, hogy ez a viszony kölcsönösen változott meg. A változásnak csak az egyik irányát szo-

---

18 Kozma, 2008, 101–103.

kás emlegetni, amit liberális szemlélettel gyakran úgy értékelnek, hogy az egyházaknak a modern eszmék hatására új viszonyokkal kellett szembenézniük,¹⁹ és – szól a liberális kritika – különösen is a katolikus egyház, illetve az azt képviselő püspökök és érsekek képezték a klerikalizmus és az egyházi kiváltságok védelmezőinek élcsapatát.²⁰

Ezzel szemben kétirányú, azaz kölcsönös hatásról van szó: nemcsak az egyház veszített valamit, mégpedig anyagi forrásokat és az azokhoz kapcsolódó lehetőségeket társadalmi küldetésének kiteljesítéséhez, hanem az európai keresztény kultúra ekkor már módszeresen húzkodta ki saját gyökereit.

Az, aki ebben mindössze olyasmint lát, mint az egyház sikertelen érdekérvényesítése,²¹ illetve a hatalomért, a társadalmi presztízsért, a közvagyonból való nagyobb részesedésért folytatott küzdelemben való alulmaradása, az nem érti az egyházak társadalmi szerepvállalásának lényegét, a világban való jelenlétét, nemcsak a katolikus egyház vonatkozásában nem érti azt, hanem általában sem. Ha teljességgel hiányzik a teológiai szemlélet, és hit hiányában csupaszon marad a ráció, akkor nehezen látható be, hogy az események egyházi résztvevői közül sokan nem politikai kudarcként élték meg a fejleményeket, hanem üldöztetésként. Mondhatjuk, hogy a 20-21. század egyházakkal szembeni szellemi irányzatainak és politikai törekvéseinek megvoltak a 19. századi alapjai és előzményei is.

Az állam és az egyház közti viszony neuralgikus pontjai voltak 1848-ban Fazekas Csaba szerint:²²

- papság fegyveres szolgálata,
- egyházi vagyon sorsa,
- egyházi személyek kinevezése,
- és legfőképp: az oktatási rendszer reformja.

Ezt ki lehet egészíteni a késői jozefinizmus eszméjének hatásaként azzal, hogy a papokat többnyire állami alkalmazottnak tekintették.

A magyarországi katolikus püspökök az 1848. évi III. tc. vitája idején, 1848. március 20-i tanácskozásukon foglalkoztak ezekkel az „*újja alakítandó egyház-társadalmi viszonyokkal*”.²³ Mit is kértek akkor a püspökök az uralkodótól, és mi is volt az, amit a kedvezőtlen uralkodói fogadtatása után megerősítettek április 6-i pozsonyi tanácskozásukon?

19 Sarnyai, 2000c, 535.

20 Papp, Julien, 2008. Ez a megdöbbenően történetietlen, voluntarista és inkább a bulvársajtó szintjét jelentő megfogalmazás a klerikális élcsapatról egy 2008-as párizsi konferencián hangzott el.

21 Sarnyai, 2000c, 536.

22 Fazekas, 2002.

23 Sarnyai, 2000c, 536.

Egyrészt azt, hogy a király tartsa fenn a maga számára a főkegyúri jogot, gyakorolja azt egy vegyes bizottság által, vagy adja meg a protestánsokhoz hasonlóan a katolikus egyháznak is az önkormányzati jogot. (Ezt V. Ferdinánd nem teljesítette, hanem a Valás- és Közoktatási Minisztériumra ruházta.)

Másrészt azt, hogy a katolikus egyház is szabadon, állami beleszólás nélkül intézhessen ügyeit (amit katolikus autonómia iránti igényként emlegetnek), azok közül különösen is:

- zsinatok szabad megtartása,
- iskolák alapításának szabadsága,
- egyházi, iskolai alapítványok szabad kezelése.

Magát a Csanádi Egyházmegyét szervezetileg, kormányzati feladataiban is jelentősen érintették az események. Egyrészt változást hoztak az egyházmegye irányításában: Lonovics József 1848 nyarán egri érsek lett, ekkor a csanádi püspöki méltóságot Horváth Mihály kapta meg, és bár mindkettőjüket V. Ferdinánd császár és király nevezte ki, de a Szentszékkal való kapcsolatokat jellemezte, hogy egyikük sem kapott szentszéki megerősítést. Horváth Mihály 1849 májusától a Szemere-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere lett, és éppen az ő püspöksége ideje alatt a csanádi papság kiemelkedő magatartást tanúsított más egyházmegyék klérusához képest is.²⁴ Az egyházmegye területileg is kettészakadt a szabadságharc idején:²⁵ 1848 októberének végén, novemberének elején az osztrákok bevették Temesvárt. Ettől kezdve a megszállt területet Fábry Ignác címzetes püspök irányította, aki már 1831-től vikárius is volt a sokat távol lévő Lonovics József csanádi püspök mellett. A magyar kormány által felügyelt részre eső egyházmegyei területen pedig Horváth Mihály megyéspüspök miniszteri feladataira tekintettel Róka József kanonok látott el vikáriusi teendőket a makói püspöki nyári rezidenciáról kormányozva.

A katolikus autonómia kérdése Deák Ferenc indítványára azonban akkor elnapolódott. Érdekes kérdés Deák lépésének megítélése: rosszat tett, ha az egyházi kezdeményesek kudarcként értékelik az elnapolást, ugyanakkor jó hatása is lehetett annak, hogy megakasztotta a rendkívül felgyorsult törvényhozási folyamatot, ami további, az autonómiával radikálisan szembemenő változásokat is hozhatott volna az állam és az egyház viszonyában. Mindez teljes mértékben összeegyeztethető a hazaszeretettel, azaz, ahogyan az egyház és annak egyes tagjai helyileg és nemzeti szinten is kiálltak a társadalom jobbítását, igazságosabbá tételét célzó igyekezetek mellett.

---

24 Gyulai, 2001, 9–10.

25 Miklós, 2006, 5–6.

b) Az egyházak reakciós és nemzetietlen szervezetként való beállítása

Egyoldalú az a történelmi értékelés, amely felrója az egyházi történetírásnak, hogy fő csapásirányként csak a hazafiatlanság vádjának a visszautasításával foglalkozik.²⁶ Az ilyen kritika figyelmen kívül hagyja azt, hogy a hazafiatlanság vádjának visszautasítása természetes, hiszen a hazafiság a forradalom és szabadságharc nemzeti jellegéhez tartozik. A többi tényező ezen túl van, mivel az egyház működőképessége politikafeletti feladatahoz tartozik. Sőt: az egyháznak nemzetek feletti küldetése van, ami azonban csakis összeköti és nem pedig szétválasztja a nemzeteket, úgy, hogy egyúttal a nemzeti identitás megőrzője és fejlesztője is, napjainkig érvényes aktualitással. Ladocsi Gáspár is erről szól, amikor azt írja a klerust ért kritika kapcsán, hogy „A tényeket tekintve ez a számonkérés igaznak bizonyul, de az okokat ismerve elgondolkodásra kényszerít.”²⁷ De az elgondolkodás nem az egyéni sorsok, élethelyzetek, a magánemberi reakciók fölött történik, hanem az egyház működőképessége megőrzésének kötelezettségeiről és lehetőségeiről. Mindez valójában jelentős szerepet játszhat a több mint 160 éve „szuperlatívuszokban méltatott, de kellőképpen még aligha ismert forradalom és szabadságharc történetének megismerésében és megértésében.”²⁸

Az egyházak – és különösen is a *katolikus egyháznak* – a forradalom idején tanúsított, sokat vitatott szerepét két tényező jellemzi: az egyik a vallásos oldal, az Istennel való kapcsolat, az igazságkeresés, a kegyelmi eszközök megélése. A másik oldalon az egyház tradícióira való hagyatkozás jelenik meg.²⁹

A háború küszöbön állt, amikor az országgyűlés a népiskolai törvény tervezetének vitájával volt elfoglalva.³⁰ Mi volt az Eötvös József-féle program tartalma?

- szerzetesrendek feloszlatása (ciszterciek, premontreiek megszűnnek, a bencések – érdemeikre tekintettel – tudományos kutató, iratőrző funkciójuk miatt megmaradhatnak, piaristáknak sok támadás),
- közös, felekezeti különbség nélküli iskolák felállítása,
- vallásoktatás kivétele a tanrendből,
- középiskolai reform (Eötvös augusztus 24-i rendelete),
- szaktanrendszer bevezetése: nem egy oktató tanít minden tárgyat, hanem egy tanár a szaktárgyat több osztályban is oktathatja,
- a tanárt nyilvános pályázat útján választják ki,

26 Fazekas, 2000.

27 Ladocsi, 1999,7.

28 Fazekas, 2000.

29 Gyulai, 2001, 10.

30 Papp, Julien, 2008.

- Rimely pannonhalmi főapát bírálata: Eötvös az elhalasztott népiskolai törvényt rendeleti úton teremti meg. Volt ilyen a közelmúlt magyar kormányzati oktatáspolitikájában is,
- vasár- és ünnepnapon kívül nem lehet templomba járásra kötelezni,
- a tanári állásokat a minisztérium tölti be nyílt pályázatok útján,
- lépések a konviktusok megszüntetésére,
- egyházi alapítványok kormányzati célokra használata,
- magyar diákok poroszországi tanítóképzőkbe küldése.

Eötvös augusztus 24-i rendelete, amely az egész oktatási rendszer átfogó átalakítását készítette elő, nem lépett életbe. Szász Károly novemberben megerősíti a reform iránti eltökéltséget, de végrehajtását elhalasztja, kivéve a budai és pesti középiskolákban. A pesti piaristáknál 12 pontban foglalt reform:

- szaktanrendszer behozatala,
- nyilvános tanári pályázatok,
- igazgatóság javaslatára a minisztérium nevez ki,
- oktatói fizetések, tankönyvek, tanszerek,
- a tanítási év kezdete,
- hittan tanulása: a vallás magántanulmány legyen,
- templomba hétköznapi nem kötelező járni.

A Püspöki Kar 1848. novemberi memoranduma kiemeli, hogy „Mi a vallásos nevelést és képzést a szociális érzés és polgárzat nélkülözhetetlen alapjának tartván, a közös iskolákat, melyek a vallásos nevelés eszméjével ellentétben állnak, helyeselni nem tudjuk, és soha nem is fogjuk, és róla egyenesen kimondjuk, hogy csak a vallás iránti közönyösséget, vagyis az elvallástalanodást fogják hathatósan elősegíteni.”³¹

Az 1848. április 7-i parlamenti események hatására konzervatív-klerikális ellenzéki mozgalom indult, aminek keretében katolikus tömegek igyekeztek nyomást gyakorolni a kormányra, a memorandum hatása ezt csak erősíti, szemben Julien Papp megállapításával, hogy a novemberi memorandum indított volna el a mozgalmat. A Püspöki Kar a mozgalom élére állt, szülők bevonásával került sor iskolai gyűlésekre, és a sajtóban is tiltakozásokat lehetett olvasni. A mozgalmak a katolikus egyházon kívül is hatottak: bevonódtak protestáns és ortodox lelkészek, sőt rabbik is.³²

A *protestáns egyházak* 1848-as szerepvállalása jórészt feldolgozatlanul minősíti Szatmári,³³ de ezt azzal pontosíthatjuk, hogy ez elsősorban a reformátusokra igaz. A

---

31 Papp, Julien, 2008.

32 Papp, Julien, 2008.

33 Szatmári, 2000.

protestáns egyházakat kívülről érintő változások közül az egyenjogúsítást és az állam és az egyház új kapcsolatát kell kiemelni, a belülről megindult változások közül pedig a nemzeti zsinat előkészítését.

A protestáns egyházak elégedettek voltak az 1844/3. vallásügyi törvénnyel. Számukra kedvezett a törvény újratárgyalásának elmaradása, mert az teret adhatott volna a katolikusok változtatási szándékainak mint a protestánsok számára kedvezőtlen fejleménynek. Mindez megalapozta a protestáns egyházi szervezet egységesülését, amire a 19. század utolsó harmadában került sor. Vallásügyi kérdésekben előrelépésre akkor számíthattak, ha tárgyalásmódjuk nemzeti jellegű marad, és nem válik felekezetiévé. Ennek érdekében összegezték a debreceni tíz pontban a magyarországi protestáns egyházak vallásügyi kívánalmait, amely a pesti tizenkét pontot tekintette mintájának, többek között a következőkre térve ki:

- általános lelkiismereti szabadság,
- hitfelekezetek közti egyenlőség és viszonyosság,
- egyházi és iskolai szükségletek állami fedezése,
- protestáns tábori lelkészség felállítása,
- az unitárius vallás bevétele az egyezségekbé.

1848/20. tv. 3.§-a az egyházak és az oktatás működtetéséhez állami kötelezettségvállalást ígért, azonban mégsem adták ki sem a lelkészek, sem az iskolák fizetését. A minisztérium megoldásként az egyházközségeket utasította a lelkészi, tanítói fizetések folyósítására. Eötvös miniszter szeptember 1-re országos értekezletet hívott össze az egyházi és iskolai reformról, amin megjelentek a református, unitárius, szász evangélikus egyházak is. Az országos értekezletre való felkészülést a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap segítette. Ragaszkodtak a már kivívott autonómiához. A már összehívott értekezlet előtt, júliusban Eötvös váratlanul benyújtotta a népiskolai törvényjavaslatot, ami miatt a szeptemberben megtartott értekezleten védekezésre kényszerültek a protestáns egyházak:

- az „egyházi és iskolai reform” kifejezés nem vonatkozhat egyházi belső életükre, az autonómiát nem csorbíthatja.
- az iskolai reform kapcsán védekező helyzetbe kényszerültek: elismerték, hogy az államnak bárhol joga van saját költségén iskolát felállítani, de ez nem jelentheti a felekezeti iskolák beolvasztását.
- Felsorolták az iskolai szükségleteket (tanítói lak, iskola, tankert, iskolai felszerelés, tanítói fizetés, stb.),
- a fenntartott iskolák típusait: kisdudóvó, elemi iskola, polgári-reál iskola, gimnázium, líceum, kollégium, praeparandia,

– saját anyagi forrásokat: ingatlanbirtok, pénz- és terményadó, segélyek, alapítványok, tanítási díj, ösztöndíjak, stb.).³⁴

A miniszteri konferencia eredménytelenül ért véget, mivel nem jött létre az új vallásügyi törvény. Az 1848/20. tv. által kimondott felekezetek közötti teljes egyenlőség és kölcsönösség csak a századvégi egyházpolitikai törvényekkel válhatott teljessé.

Az *evangélikus* szlovák papság egy része viszont a szlovák nemzeti felkelés élére állt a magyarokkal szemben, Hurban és Hodzsa lelkészek vezetésével. Nyitra vármegyében 1848 szeptemberében volt ennek a csúcspontja, amelyet a magyar kormány rövidesen levert és statáriumot hirdetett ki velük szemben. Az akkori evangélikus vezetés négy püspöke – akik között három szlovák volt – viszont egyértelműen a magyarok mellett állt, mint ahogy az evangélikus gyülekezetek is.

Izraeliták szintén harcoltak a magyar honvédségben, a hitközségek pedig anyagilag támogatták a szabadságharcot annak ellenére, hogy 1848 nyarán a Felvidéken, Szombathelyen, Székesfehérváron, Pesten és Adán is pogromokat szerveztek. Többségük ugyanis belátta, hogy a magyar kormány szabadelvű politikája összességében kedvező volt számukra is, így el tudtak vonatkoztatni a csőcselék által kirobbantott üldözésektől, amelyeket a magyar kormány keményen megtorolt.

Horn Ede – eredeti nevén Einhorn Ignác – 1849 szeptemberétől az első magyar izraelita tábori lelkész volt. Az 1848-as szegedi országgyűlés mondta ki a zsidók egyenjogúsítását, akiket a fegyverletétel után hatalmas hadisarc megfizetésére köteleztek. Ezt az összeget a kiegyezés után – kamatok nélkül – visszaadta Ferenc József, abból épültek 1877-ben a rabbiképző intézet és tanítóképző.

A hazafias nevelés kapcsán kell említeni egy másik tanítót, egy bizonyos Helprin Mihályt, aki 1848-ban a sátoraljaújhelyi zsidó iskola főtanítói állásából vonult be honvédek.³⁵ Az általa írt, „Nemzeti Órdal” című verse ugyan nem hasonlítható Petőfi Sándor csodálatos „Nemzeti dalához”, de egyszerű eszközökkel buzdít, világosan, lelkesítően fejezi ki a hazaszeretetet. Helprin Mihály hamarosan a belügyminisztérium titkára lett, a világozi fegyverletétel után Párizsba, majd Angliába ment, 1850-ben hazatért, de 1856-tól New Yorkban élt haláláig. Kossuth barátja és az emigráció aktív tagja volt. A 18 nyelven beszélő publicista több tudományos és politikai folyóirat főmunkatársa volt New Yorkban.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc történései kapcsán az egész nemzetet magával ragadó, hősi cselekedeteknek van lélekemelő üzenete, melyekben a forradalom

34 Szatmári, 2000.

35 In: Nyulásziné Straub É., 1998., 352–353.

halottai hőskökké, a szabadság vértanúivá nemesedtek, a tragédiába torkolló megpróbáltatások pedig a nemzeti és hivatásbéli helyállás példájává váltak – minden oldalon.

A világsi feyverletétel után halálos ítéleteket is kiszabtak, amit többek közt Rázga Pál pozsonyi evangélikus lelkészen végrehajtottak, Horváth Mihály csanádi püspököt pedig, aki a Szemere-kormány vallás- és közoktatási minisztere volt, jelképesen akasztották fel. A szabadságharc leverése érzékenyen érintette az egyháziakat, öt katolikus püspök ellen indult eljárás, amelynek keretében áthelyezésekre, osztrák kolostorokba való internálásokra és lemondatásokra került sor. A protestáns püspökök kinevezését ezentúl császári engedélyhez köthették, megszüntették a világiak részvételét az egyház-kormányzatban.

Az evangélikus püspökök közül mind a négyet eltávolították, közülük három ellen eljárás is indult, melynek során ketten várbörtönbe kerültek. Haubner Máté és Pákh Mihály evangélikus püspökök fejenként mintegy két évet töltöttek fogságban. Mind a négy evangélikus püspök helyére lelkész végzettségű adminisztrátorokat állított az osztrák kormányzat. A református püspökök helyükön maradhattak, az egyházi autonómia megszüntetése azonban a református egyházat is sújtotta, a zsidó hitközségeknek pedig magas hadisarcot kellett fizetniük.

c) A nemzetközi környezet hatása

Az európai környezet változásaiból ki kell emelnünk, hogy ebben az időszakban alakul ki és indul fejlődésnek a modern pedagógiai gondolkodás. Sőt, egy ezt is érintő másik aspektusra hívja fel a figyelmet Danielik János, a Religio és Nevelés szerkesztője az egyházi javak védelme kapcsán: „A kommunizmus terjed, és szelleme a társaság legalsóbb rétegeiben izzó lávaként hömpölyög.”³⁶

Ebben a korban a polgári családot mint a magánélet színpadának fontos szereplője nevezik meg, és a század tömegmozgalmainak hatására egyre nagyobb teret nyernek a keresztény szociális és népnevelési törekvések.

Don Bosco-t 1841-ben szentelték pappá, ezt követően fogadta be otthonába első növendékét, egy munkanélküli kőművesinast, majd megszervezte Oratoriumnak nevezett intézményét, ezzel a szalézi szellemiség már születőben volt az európai, köztük a magyar társadalmi átalakulások időszakában. Olyan szellemiség, amely távlatosabb és átfogóbb megoldást tudott felmutatni a társadalmi gondokra. Don Bosco a nevelői hivatást isteni megbízatásnak, szent küldetésnek tekintette, a nevelés legfőbb eszközének pedig a nevelő személyiségéből áradó és sugárzó szeretetet. Volt mindez abban az időszakban, miközben a teret nyerő liberális államalakulatok az egyházi nevelés szerepvállalását kívánták eliminálni és államilag ellenőrzött keretek közé szorítani. Mindenféle

36 Csorba, 2001, 48.

aktualizálás nélkül is láthatjuk, hogy ez a folyamat napjainkig tart, és az egyházak – beleértve a protestánsokat és az izraelitákat – korról-korra újabb küzdelmeket vívnak nevelői küldetésük teljesítéséért.

Adolf Kolping 1849-ben alapította meg Kölnben az első katolikus legényegyletet, világszerte mintául szolgálva számos Kolping-családnak.

Az evangélikus teológus Johann Heinrich Wichern az 1840-es években Hamburgban alapított vasárnapi iskolát, ahol a vallásos nevelés, az elemi ismeretek tanítása mellett az elhanyagolt gyermekek szociális gondozásával is foglalkozott.

Egy újabb, fontos utalás az oktatási rendszerek elméletére: ekkor születnek meg az úgynevezett modern európai közoktatási rendszerek. A 19. század elején alakultak ki a modern művelődésügy olyan tételei, mint az állami felügyelet, a professzionalitás, a mindenkire kiterjedő, általános jelleg, a különböző iskolatípusok belső szerveződése. Ebben az értelemben a polgári átalakuláshoz a „modern társadalom művelődési forradalma” kapcsolódott:

- a művelődés, illetve a közoktatás a társadalmi nyilvánosság ügyévé vált, az állami-lag ellenőrzött vizsgarendszer segítségével az iskola szorosan kapcsolódott a társadalmi struktúrához,
- a tanári mesterség professzióvá, értelmiségi foglalkozássá vált,
- a családi nevelés kizárólagosságát felváltja az állam által megszabott, minden gyermekre kiterjed tankötelezettség,
- az oktatásügy a politikai viták és érdekütközések színterévé vált.

A modern közoktatási rendszerek kialakulásának említésével visszajutunk a rendszerszemléletű vizsgálat szempontjához, amely, mint láthattuk, további eredményeket hozhat, ha akár az állam és az egyház megváltozott viszonyait, akár az európai szellemi környezet átalakulását hatásait akarjuk az 1848/49-es forradalom és szabadságharc időszakában.

IRODALOM

- ALPÁR Geyza – GRÜLL Tibor, dr.: Diákmegmozdulás 1848-ban a soproni Evangélikus Líceumban. In: http://www.bdeg.hu/02_tortenet/tortenet/03_48forradalom/03_48forradalom.php
- BALANYI György dr. – BIRÓ Imre – BIRÓ Vencel dr. – TOMEK Vince dr. (1943): A magyar piarista rendtartomány története. Budapest, 1943, 373 pp.
- BARCZA József (2000): Eötvös József valláspolitikája. Egyháztörténeti Szemle 1. évf. 1. szám. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/BARCZA.HTM>
- BERNSTEIN Béla (1906): 1848 és a magyar zsidók. A Magyar Zsidó Könyvtár Kiadó-vállalata. 84 pp.

- CSORBA László (2001): Jogvédelem vagy kiváltságvédelem? Danielik János az egyházi vagyon "jogi természetéről" 1848-ban. In: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2001. METEM Könyvek 29. , 47–52., Szerk.: Sarnyai Csaba Máté
- FAZEKAS Csaba (2000): Recenzió Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben című kötetéről. In: Egyháztörténeti Szemle 1. évf. 1. szám. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/RECENZIOK2.HTM>
- FAZEKAS Csaba (2002): Szász Károly kultuszminisztériumi államtitkár válasza a katolikus püspöki kar emlékiratára, 1848. december, Egyháztörténeti Szemle 3. évf. 2. szám. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/szaszkaroly.htm>
- FAZEKAS Csaba (2007): Két el nem küldött petíció 1848-ból. Egyháztörténeti Szemle 9. évf. 3. szám. www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/rimely-peticio.htm
- FAZEKAS Csaba (2008): Deák Ferenc egyházpolitikája a reformkorban. Kisebbségkutatás könyvek. Budapest, Lucidus Kiadó, 192 pp.
- FINÁCZY Ernő (1927): Az újkori nevelés története. Budapest, 1927, 407 p.
- F. KISS Erzsébet (1997) szerk.: Az alsó- és középszintű oktatás 1848/49-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium válogatott iratainak tükrében. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1997. 221 pp.
- GADÓ János (1997): Zsidó Iskolák Magyarországon I. In: Szombat (A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata) 1997. április. <http://www.szombat.com/archivum/regi/h9704c.htm>
- GADÓ János (1997): Zsidó iskolák Magyarországon. In: Szombat (A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata) 1997. április. <http://www.szombat.com/archivum/regi/h9706b.htm>
- GÁL István (1998): Piaristák a szabadságharcban. Vigilia, 63. évf., 1998. március, <http://www.vigilia.hu/archiv.html>
- GYÖRGYINÉ KONCZ Judit (2005): Pályaismeret, pályaorientáció. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest.
- GYULAY Endre (2001): Egyház-politika az elmúlt 150 évben. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918. METEM Könyvek 29., Budapest, 9–16. p.
- HEILPRIN Mihály (1998): Nemzeti Órdal (1848. március 21.). In: A szabadságharc hétköznapi tanúi. 1848-1849-es naplók. Szerk.: Nyulásziné Straub Éva, A „Jövő Nemzedékéért Alapítvány”, Budapest, 352–353.
- KISS Endre (2004): Magyarországi zsidó művelődéstörténet 1848–1919. Magyar Zsidó Szemle. Új folyam, 1. szám. Budapest, 95–125. <http://www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/20081116023848362000000953.html>
- KOZMA Gábor (2008): Oktatási rendszerek vizsgálata. In: Esztergomi Forrásközpont sorozat, X. kötet, Pedagógusképzési tanulmányok – 1., Budapest, 2008, Szent István Társulat, 101–128 pp.

- LUBRICH Ágost (1868): Neveléstudomány. Első könyv. Általános Neveléstan. Schreiber Alajos Könyvnyomdája, Pozsony, 328 p.
- LADOCSEI Gáspár (1999): Előszó Zakar Péter: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben című kötetéhez. In: A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben. METEM könyvek 23., Budapest, 7–8. p.
- MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (1999): Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest, 479 p.
- MÉSZÁROS István (2000): A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Szent István Társulat, Budapest, 346 p.
- MÉSZÁROS István (2010): Két Ratio Educationis: hanyatlás vagy kiteljesedés? In: Művelődéstörténeti tanulmányok, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 242–257. pp.
- MESZLÉNYI Antal dr. (1928): A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Szent István Társulat, Budapest, 258 p.
- MIKLÓS Péter (2006) (szerk.): „A jelenkor vesztes napjaiban”. Dokumentumok a csanádi püspökség 1848/49-es történetéhez. Szeged, Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár, 112 p.
- MISKOLCZY Ambrus: A magyar-zsidó identitástudat forrásvidékén. Horn Edével a reformkorban. Egyháztörténeti Szemle 6. évf. 2. szám. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/miskolczyambrus.htm>
- NÉMETH András (2005): A magyar pedagógia tudománytörténete. Gondolat Kiadó, Budapest, 383 p.
- PAPP, Julien (2008): 1848 Magyarországon: a katolikus egyház és a forradalom. 3. évf. 2. szám. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/1848-mo.htm>
- SARNYAI Csaba (1996): Scitovszky János püspök levele báró Eötvös József vallás- és közoktatási miniszterhez 1848 (forrásközlés és bevezető) in: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1996/3-4. 179–187. p.
- SARNYAI Csaba (1997): Horváth Mihály vallás- és közoktatási miniszter felhívása az 1849. augusztus 20-án tartandó katolikus autonómia kongresszus megtartására (forrásközlés és bevezető) In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 1997/1-2. 147–150. p.
- SARNYAI Csaba (1998a): A katolikus papság és a politika: 1848 tavaszán. In: Vigília 1998/10. 740–745.p. <http://www.vigilia.hu/1998/10/9810sar.html>
- SARNYAI Csaba (1998b): Egyházreform-igény 1848., in.: Egyházfórum 1998/1-2. 72–78.p
- SARNYAI Csaba (1998c): Urbéri kárpótlás és/vagy arányosítás /A szekularizációs törekvések püspökkari értékelése 1848 végén/a doktori szigorlati dolgozat közlésre szánt formája in: Századok 1998/2. 397–416.p <http://nfo.arcanum.hu/szazadok/index.jsp>
- SARNYAI Csaba (1999a): A radikális katolikus alsópapság követelései és az egyházi vezetés reagálása 1848-ban „Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon” konferencia kötete, / szerk.: Hegedűs András-Bárdos István / Esztergom, 57–82 p.

- SARNYAI Csaba (1999b): Források a szekularizációs törekvések püspökkari értékeléséhez 1848-ban (bevezető tanulmány és forrásközlés) in: *Fiatal egyháztörténészek írásai /szerk.: Fazekas Csaba/ Miskolc, 114–148. p.* <http://mek.oszk.hu/02000/02082/html/sarnyai.htm>
- SARNYAI Csaba (1999c): Oktatás laicizálási törekvések és a katolikus felsőklérus 1848-ban in: *Fiatal Egyháztörténészek Kollokviuma /szerk.: Kósa László / (AZ ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének Kiadványai I.) Budapest, 69–104. p.*
- SARNYAI Csaba (2000a): Egy teoretikusan lehetséges megoldás? (Horváth Mihály autonómia-koncepciója, 1849) in: „Akit szolgáltatók egy árva hon volt” 1848-49 (Közlemények Székesfehérvár történetéből I.). /szerk.: Csurgai-Horváth József és Demeter Zsófia / Székesfehérvár, 213–226. p.
- SARNYAI Csaba (2000b): Kényszer és/vagy kompromisszum /A klérus lemondása az egyházi tizedről 1848-ban/ in: *Egyháztörténeti Szemle Miskolc-Sárospatak 2000/2. 119–142.p.* <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/sarnyai.htm>
- SARNYAI Csaba (2000c): Konfrontáció vagy kooperáció? A katolikus püspökök értekezlete és tanácskozása Eötvös miniszterrel, egy résztvevő szemszögéből (1848. május-június) in: *Magyarország a nagyhatalmak (erő)terében (Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára) /szerk.: Majoros István/ Pécs, 535–558. p.*
- SARNYAI Csaba (2001a) (szerk.): Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848-1918. *METEM Könyvek 29.*, Budapest, 182 p.
- SARNYAI Csaba (2001b): A püspöki kar által támogatott autonómia-elképzelés 1848-ban. In: „Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon (1848–1918)” konferencia kötete *METEM könyvek / szerk.: Sarnyai Csaba Máté/ Budapest, 63–88.p* <http://mek.oszk.hu/04600/04672>
- SARNYAI Csaba (2002): Polgári állam és katolikus egyház (1848. március – december). A katolikus autonómia-törekvések megjelenése. Budapest, *METEM*, 184 p.
- SARNYAI Csaba (2005): Kossuth Lajos és a katolikus felső klérus autonómia-igénye Kossuth Lajos és az egyházak (Szerkesztette: Kertész Botond) *Luther Kiadó Budapest, 62–69. p.*
- SARNYAI Csaba (2008a): A világi hívek szerepe az egyházban és a szociális kérdés Prohászka Ottokár és Gisswein Sándor értelmezésében. In: *Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon 1919–1945 (Szerkesztő: Szilágyi Csaba) Gondolat Kiadó Budapest 2008. 163–178. p.*
- SARNYAI Csaba (2008b): Deák Ferenc és a katolikus önkormányzat megvalósításának nehézségei. In: *Egyháztörténeti Szemle Miskolc-Sárospatak, 2008/3. 22–45. p.* <http://www.unimiskolc.hu/~egyhtort/cikkek/sarnyai-deak.htm>
- SARNYAI Csaba (2008c): Lendítő vagy kerékkötő? (A katolikus felső klérus a polgári átalakulás folyamatában 1848. április-szeptember) in: *Belvedere Meridionale, 5–6. sz. 4–14. p.*

- SZATMÁRI Judit (2000): A református egyház előkészületei az 1848-as miniszteriális konferenciára. *Egyháztörténeti Szemle* 1. évf. 1. szám. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/SZATMARI.HTM>
- TAMÁSI Zsolt (2009): A forradalmi változások és a magyarországi egyházmegyék álláspontjának hatása az erdélyi római katolikus egyházmegyére 1848-ban. *Egyháztörténeti Szemle* 10. évf. 4. szám. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tamaszsolt-erdely.htm>
- WESZELY Ödön (1935): *A korszerű nevelés alapelvei*. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 556 p.
- ZAKAR Péter (1999): *A magyar hadsereg tábori lelkészei 1848-49-ben*. METEM könyvek 23., Budapest, 189 p.
- ZAKAR Péter (2001a) (szerk.): „Egyedül Kossuth szava parancsolt...” Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. *Dél-alföldi Évszázadok*, 16. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 241 p.
- ZAKAR Péter (2001b): *Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848-49-ben*. In: *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918*. METEM Könyvek 29., Budapest, 53–62. p.